



## The Evaluation of Crusius's criticism of Leibniz's: Theory of Possible Worlds

Behrouz Asadi<sup>1</sup> | Mohammad Karami<sup>2</sup>

1. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Kermanshah University of Medical Sciences, Kermanshah, Iran. B\_asadi@kums.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Kermanshah University of Medical Sciences, Kermanshah, Iran. mohammad.karami@kums.ac.ir

### Article Info:

**Article type:**  
Research Article

**history:**  
**Received:**  
2022/4/21

**Received:**  
2022/9/8

**Accepted:**  
2022/9/28

**Published:**  
2022/11/29

### Keywords:

Theodicy, the best possible world, the principle of sufficient reason, the principle of the best, Hypothetical necessity, divine freedom.

**A**bstract: Leibniz's concern in proposing the theory of the best possible world was to defend the absolute attributes of God against evil arguments. According to him, based on the absolute attributes of God, the current possible world, as the requirement of God's attributes, should be the best possible world. However, according to Crusius, Leibniz's belief about the best possible world is due to its dependence on the divine absolute attributes. The inviolability of the divine will from the requirements of these attributes and the sovereignty of the principle of sufficient Reason over the behavior of all beings, including God, challenges the divine will and is morally dangerous. Crusius also considers this concept, firstly, as "impossible" and, secondly, as "unprovable" by analyzing the concept of "the best possible world." Therefore, he suggests that we consider the existing world as a "very good" world and not the best possible world. Awareness of Crusius's criticisms of the principle of sufficient Reason, Hypothetical Necessity, and Leibniz's principle of the best are very important in understanding his point of view. Of the advantages of Crusius's view are realism, the more ability of the "very good" world to justify evil, and the ease of understanding his view on the issue of free will. Against these, superficial understanding of the concept of freedom and lack of attention to the application of divine attributes, especially the attribute of divine knowledge and its influence on the direction and limitation of God's free will in the creation of creatures are the disadvantages of Crusius's view on free will. The innovation of the following writing is the explanation of Crusius's novel point of view, the mentioned advantages and disadvantages.

**Cite this article:** Asadi, B., Karami, M. (2022). The Evaluation of Crusius's criticism of Leibniz's: Theory of Possible Worlds. *Philosophical Meditations*. 13(31), 347-369, <https://doi.org/10.30470/phm.2022.552418.2205>

© The Author(s).

**Publisher:** University of Zanjan.

**DOI:** <https://doi.org/10.30470/phm.2022.552418.2205>

Homepage: [phm.znu.ac.ir](http://phm.znu.ac.ir)



**I**ntroduction In traditional theology, one of the concerns of philosophers and theologians is the justification of evil in the world, along with the belief in the application of divine attributes. According to them, based on the Absolute attributes of God, the actual world, which arises from the necessity of his essence, is the best possible world. Although the belief in the best possible world is rooted in ancient Greece and the thought of philosophers such as Plato and Aristotle, it was first proposed by Leibniz in the form of the theory of divine justice (Theodicy). In contrast to this, some deniers with the argument of evil and the challenging effect of the world's evil on the absolute attributes of God, in an extreme approach, considered it a sign of God's absence, or at least the absence of some divine attributes. But in the meantime, a third group of thinkers are trying to defend the position of traditional theology in believing in the absolute attributes of God

while criticizing Leibniz's argument of the best world. Therefore, their attempt is to present another theodicy different from Leibniz's theodicy in order to weaken the arguments of the deniers. Christian August Crusius is one of the representatives of this third category. The aim of the current research is to explain, criticize, and evaluate Crusius's view.

**M**ethodology: This research is based on the library method. But there were some limitations in conducting the research. Firstly, due to the fact that Crusius was German, it was not possible to easily access the first-class sources. Secondly, few of his works have been translated into English, and of course none of them have been translated into Farsi language. Therefore, I tried to translate and study related English sources that explain his point of view.

**F**indings: Crusius, focusing on the concept of "Freedom of

Choice" among the two categories of theories in this matter, i.e. the theory of "Freedom based on the principle of alternative possibilities" and the theory of "Freedom based on the principle of initiative", evaluated the first point of view correctly. Crusius believed Leibniz's view in believing in the theory of the best possible world causes Leibniz to have no choice but to adopt the theory of "freedom based on the principle of initiative" which is the same view of Spinoza in this field. Therefore, he tries to show that the belief in the bestness of the actual world and the dependence of this issue on the absolute and inherent attributes of God deprives God of freedom of action in creating a world different from the current world. Therefore, Crusius believes in the rule of two important principles of Leibnizian metaphysics over God's actions, which are the principle of sufficient reason and the principle of the best in designing the theory of the best

possible world. It deprives him of one of the divine perfections, Freedom of Choice. On the other hand, believing in the theory of the best possible world is a sign of optimism and ignoring the actual evil in the world, and based on this, Crusius evaluates the argument of the best possible world as a fallacy of optimism.

### Discussion and Conclusion:

Crusius's point of view about knowing "very good" and not knowing the best of the current world has the advantage of showing Crusius not as a philosophical optimist but as a moderate realist. In his opinion, the distance between two concepts "of very good" and "the best" is the reason for the emergence of evil in the world. Therefore, the strength of his point of view is in justifying evil despite the belief in the absolute attributes of God. Adopting such a point of view will cause deniers such as the designers of the evil argument not to be able to easily eliminate the defenders

of traditional theology by accusing them of philosophical optimism and will emphasize their realistic position of atheism.

## References:

- Ibn-Sina, Hossein bin Abdullah, Risalah Arshiyeh, in the collection of Risalahs, Translated by Mahmoud Shahabi, Ziauddin Dari and Mohammad Mehdi Foladvand. Introduction, correction and explanation by Mahmoud Taheri. Qom: Ayat Ashraq.1388 SH.
- Ajeya, Mohammad Ali; Moin, Amraleh, Ekhtiar va Jahanhae Momken Az Didghahe Leibniz, Pazhoheshhae falsafi. Year 51 No. 205: 23-53.1387 SH.
- Pourrostaei, Javad, Shrh va Naghde Ravesh Eni Mollasadra Dar Esbate Nezam Ahsan. Andishe Novin Dine, Year 6, Number 22: 137-160 ,1389 SH.
- Sadeghzadeh Qomsari, Fatemeh. Nezam Ahsan Va Masale Shoror Dar Falsafe Ibn Sina. Bi-quarterly journal of Hikmat Sinoy No. 43:1-21, 1389 SH.
- Bruce, Michael; Barbone, Steven. *Just The Arguments; 100 the most important arguments in Western philosophy*. Translated by Meisam Mohammad Amini, Tehran, Farhang Nashre Now, 1397 SH.
- Taravari, Abdullah; Diwani, Amir, Jahanhae Momken Va Nezame Ahsan Dar Andishe Fakhre Razi. Qom University Quarterly. Year 17 No. 66: 165-149, 1394 SH.
- Descartes, Rene, *Meditationes de prima philosophia*, translated by Ahmad Ahmadi, Tehran, Markaze Nashre Daneshgahi, 1369 SH.
- Caplestone, Frederick, *A History of Philosophy*, Volume IV. Translated by Gholamreza Awani, Tehran, Entesharate Elme Va Farhangi, 1380 SH.
- Leibniz, G.W. *Monadology, Introduction and Commentary by Botero et al*. Translated by Yahya Mahdavi, Tehran, Kharazmi, 1375 SH.

- Shirvani, Ali, *Discussions in the New Kalam*, Qom, Pazhoheshgahe Hoze Va Daneshgah, 1391 SH.
- Caro, H. D, *The Best of All Possible Worlds? Leibniz's Philosophical Optimism and Its Critics 1710-1755*, Brill, 2020.
- 405, 2019.
- Schierbaum, S, Freedom of Indifference: Its Metaphysical Credentials According to Crusius. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 12(3), 385-





## ارزیابی انتقادات کروسوس به نظریه جهان‌های ممکن لایب‌نیس

بهرروز اسدی<sup>۱</sup> | محمد کرمی<sup>۲</sup>

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران، B\_asadi@kums.ac.ir

۲. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم پزشکی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران، mohammad.karami@kums.ac.ir

### اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۱/۲/۱

بازنگری: ۱۴۰۱/۶/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۶

انتشار: ۱۴۰۱/۹/۸

### واژگان کلیدی:

تئودیسه، بهترین جهان ممکن، اصل جهت کافی، اصل بهترین، ضرورت شرطی، آزادی الهی.

**چکیده:** دغدغه لایب‌نیس در طرح نظریه‌ی بهترین جهان ممکن، دفاع از صفات مطلق الهی در برابر شبهه شرور بود. از نظر او با توجه به صفات مطلق الهی، جهان ممکن کنونی که اقتضای صفات خداوند است، می‌بایست بهترین جهان ممکن باشد. اما از نظر کروسوس اعتقاد لایب‌نیس در خصوص بهترین بودن جهان ممکن، به جهت وابستگی ارگاتیک به صفات مطلق الهی، تخلف‌ناپذیری اراده الهی از اقتضائات این صفات و حاکمیت اصل جهت کافی بر رفتار همه موجودات از جمله خداوند، اختیار الهی را با چالش مواجه نموده و به لحاظ اخلاقی خطرناک است. کروسوس با تحلیل مفهومی «بهترین جهان ممکن» این مفهوم را اولاً ناممکن و ثانیاً غیرقابل اثبات می‌داند. از نظر او با وجود شرور بالفعل در جهان کنونی، مدافع چنین استدلالی گرفتار ناواقع‌گرایی و خوش‌بینی فلسفی است. همچنین نقدهای کروسوس به اصل جهت کافی، ضرورت شرطی و اصل بهترین لایب‌نیس، در فهم دیدگاه او بسیار حایز اهمیت است. از مزایای دیدگاه او واقع‌گرایی، توانایی بیشتر در توجیه شرور موجود در عالم با توجه به «خیلی خوب» پنداشتن جهان بالفعل و سهولت فهم دیدگاه او در موضوع اختیار و آزادی برای عوام، می‌باشد. در مقابل درک سطحی از مفهوم آزادی و عدم توجه به استلزامات صفت حکمت الهی و تاثیرگذاری آن بر تقویت، جهت‌دهی و تحدید اراده آزاد خداوند در خلق موجودات، از معایب دیدگاه او در موضوع اختیار می‌باشد. نوآوری نوشتار پیش رو تبیین تئودیسه‌ی بدیع کروسوس، مزایا و معایب آن است.

**استناد:** اسدی، بهروز؛ کرمی، محمد. (۲۰۲۲). ارزیابی انتقادات کروسوس به نظریه جهان‌های ممکن لایب‌نیس. *تأملات فلسفی*، ۱۳(۳۱)، ۳۴۷-۳۶۹. <https://doi.org/10.30470/phm.2022.552418.2205>

© نویسندگان .

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2022.552418.2205>

Homepage: [phm.znu.ac.ir](http://phm.znu.ac.ir)



**مقدمه**

نظریاتی در باب عدل الهی تلاش دارند تا به دفاع از خداوند و صفات او در برابر شبهاتی همچون شبهه شرور بپردازند<sup>۲</sup>. (شیروانی، ۱۳۹۱: ۵۴۳) (Sherry, 2020: 1) برخی بر این باورند که اولین انتقادات توسط فلاسفه و متکلمان درباره خوش بینی فلسفی لایب‌نیسی در طرح نظریه‌ی «بهترین جهان ممکن» تنها کمی پس از زلزله لیسبون در سال ۱۷۵۵ میلادی صورت گرفت. لوئیس برتراند کاستل<sup>۳</sup> یکی از منتقدان نظریه‌ی «بهترین جهان‌های ممکن» که برای اولین بار اصطلاح «خوش بینی»<sup>۴</sup> را در خصوص این نظریه به کار برد، معتقد است با توجه به شرور و مشکلات موجود در عالم، اعتقاد به بهترین بودن جهان کنونی زاییده نوعی خوش بینی فلسفی است. از دیگر منتقدان این نظریه فیلسوف لوتری مسلک آلمانی یوهان فرانک<sup>۵</sup>، جورج کریستین کُروست<sup>۶</sup> و کریستین آگوست کروسوس<sup>۷</sup> هستند<sup>۸</sup> (Caro, 2020: 3)؛

فلاسفه، متکلمان و متألهان به موضوع اراده الهی و ارتباط آن با ذات و صفات مطلق الهی پرداخته‌اند. از نظر آن‌ها با توجه به این که جهان از ضرورت ذات الهی ناشی می‌شود، از این رو با توجه به کمالات مطلق الهی اعتقاد به خلق بهترین جهان ممکن امری محتمل و منطقی است. در مقابل، مخالفان با طرح مسأله شرور، جهان موجود را بهترین جهان ممکن ندانسته و حتی گاهی با وجود شرور، وجود خداوند را مورد شک و تردید قرار می‌دهند. اگرچه توجه به مفهوم بهترین جهان ممکن در یونان باستان و آثار افلاطون و ارسطو ریشه دارد اما طرح جدی و مدوّن آن برای اولین بار توسط لایب‌نیس با اصطلاح تئودیسسه<sup>۱</sup> صورت گرفت. این واژه مرکب از دو بخش "theos" به معنای خدا و "dike" به معنای عدالت است. تئودیسسه‌ها یا

خردگرایانه لایب‌نیسی - ولفی قرن هجدهم بود. در مدت تحصیل در لایپزیک به شدت تحت تاثیر آموزه‌های آدولف فردریش هافمن (۱۷۴۱-۱۷۰۳) بود. هافمن به واسطه‌ی آندریاس رودیگر (۱۷۳۱-۱۶۳۱) از شاگردان کریستین توماسیوس<sup>۸</sup> (۱۶۵۵-۱۷۲۸) منتقد جدی خردگرایی کریستین ولف بود. طرفداران سنت توماسیوسی، به ویژگی‌های محدود دانش بشری و عدم امکان شناخت ماهیت غیر تجربی واقعیت باور دارند. آن‌ها

1. Theodicy.

2. Sherry, Patrick. (2020). Theodicy-- Britannica Online Encyclopedia

3. Louis-Bertrand Castel

4. Optimism

5. Johann Frank Budde

6. Georg Christian Knoerr

7 - Christian August Crusius

۸. کریستین آگوست کروسوس (۱۷۱۵-۱۷۷۵) فیلسوف

و متکلم پروتستانی آلمانی و نامی نا آشنا در تاریخ فلسفه مدرن و یکی از سرسخت‌ترین مخالفان متافیزیک



در میان تمام جهان‌های ممکن و همچنین تفاوت معنایی دو واژه «خیلی خوب» و «بهترین» و دلالت‌های آن چیست؟ دیدگاه لایب‌نیتس در خصوص ضرورت شرطی و ارتباط آن با آزادی الهی چیست و در مقابل از نظر کروسوس چگونه خلق بهترین جهان ممکن، نافی اختیار و آزادی الهی است؟

در پیشینه پژوهش‌های داخلی در خصوص مفهوم بهترین جهان ممکن شاهد بررسی نسبت این مفهوم با شرور موجود در عالم از منظر برخی فیلسوفان و متکلمان اسلامی همچون ابن‌سینا، ملاصدرا و غزالی هستیم. از منظر متفکران اسلامی نظام احسن نظامی فاقد شرور نیست بلکه منظور نظامی است که خیرات آن بر شرورش غلبه داشته باشند. بر این اساس ابن‌سینا مبتنی بر دسته‌بندی پنج‌گانه ارسطو از موجودات، در توجیه وجود شرور در نظام احسن بر این باور است که موجودات این عالم از دو حال خارج نیستند؛ یا خیر محض‌اند و یا خیر غالب. خیر غالب موجودی است که خیراتش

368: Chance, 2019) کروسوس به عنوان یکی از نمایندگان اراده‌گرایی و از مخالفین متافیزیک خردگرایانه‌ی لایب‌نیتسی - ولفی اواخر قرن هیجدهم به نقد و ارزیابی نظریه بهترین جهان ممکن لایب‌نیتس پرداخته است. کروسوس اعتقاد لایب‌نیتس مبنی بر ضرورت خلق بهترین جهان ممکن را نافی اختیار خداوند می‌داند. وجه بدیع نظریه‌ی او آنجایی است که نقد او بر نظریه‌ی بهترین جهان ممکن، خود تئودیسهی دیگری مبتنی بر دفاع از آزادی خداوند، صفات او و توجیه شرور است. بر این اساس در این نوشتار سعی بر آن است تا نقد مبتنی بر دفاع اختیارگرایانه کروسوس از ذات الهی، بر نظریه بهترین جهان ممکن لایب‌نیتس تبیین و ارزیابی گردد. پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارتند از: اصول مبنایی و دغدغه‌ی لایب‌نیتس در طرح نظریه خلق «بهترین جهان ممکن» توسط خداوند، چیست؟ هدف کروسوس از نقد اصل جهت‌کافی و ضرورت ناشی از آن و ارتباط این موضوع با نظریه‌ی بهترین جهان ممکن چیست؟ منظور از «بهترین»

آزادی مطلق معتقد به استقلال کامل و اولویت اراده نسبت به شناخت بودند. بنابراین آن‌ها را می‌توان نمایندگان اراده‌گرایی دانست. (Caro, 2020: ۸)

مخالف استفاده از روش ریاضیات در متافیزیک بودند و در برابر اصل هماهنگی پیشین‌بنیاد لایب‌نیتسی، آموزه‌ی اعتبار جهانی اصل جهت‌کافی و همچنین اختیار اخلاقی مورد اعتقاد لایب‌نیتس و ولف، توماسیان برای تامین

بر شرورش غلبه دارد و از آن جایی که خلق چنین موجودی به دور از حکمت نیست. با توجه به ویژگی‌های چنین موجوداتی در علم عنایی<sup>۱</sup> خداوند، آن‌ها در بهترین صورت ممکنه خود خلق شده‌اند، پس خداوند این دسته از موجودات را خلق می‌نماید و البته شرور موجود در عالم نیز ناشی از وجود این دسته از مخلوقات است. (ابن سینا، ۱۳۸۸: ۲۹۶) (صادق زاده، ۱۳۸۹: ۱۳) فخر رازی نیز با تاکید بر دلالت مفهومی واژه امکان، تحقق موجود به صور مختلف و محدودیت را از ویژگی‌های ذاتی موجودات امکانی می‌داند. بر این اساس ضمن محتمل دانستن تحقق بالفعل جهان‌های متعدد بر احسن بودن جهان کنونی تاکید دارد. فخر رازی تحقق جهان‌های بهتر از جهان کنونی را وابسته به کمال مطلق و از همه مهمتر اراده الهی دانسته و بر این اساس احسن بودن را یک صفت تفضیلی و نه عالی دانسته و با توجه به ویژگی‌های فوق، جهان موجود را در قیاس با برخی جهان‌های ممکن احسن می‌داند. تراوری و دیوانی، ۱۳۹۴: ۱۶۲) در پژوهش

دیگری به بررسی تمایز و ارتباط ماهوی برهان نظم به عنوان یک برهان تجربی و غایی و برهان نظام احسن به عنوان براهین و نظریاتی فلسفی از نوع لمّی با مقدماتی عقلی پرداخته شده است. (رامین، ۱۳۹۰) همچنین به پیامدهای تربیتی آموزش نظام احسن با تاکید بر شناسایی مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و خداشناسی از منظر اسلام و قرآن پرداخته شده است. (نجفی و متقی، ۱۳۸۹) همچنین به نقد صوری و محتوایی روش ائنی ملاصدرا در اثبات نظام احسن توجه شده است. در نقد صوری به عدول و عدم رعایت ارکان برهان ائنی توسط ملاصدرا و در نقد محتوایی بر عدم توان تجربه و احساس بشر در اثبات نظام احسن تاکید شده است. (پورروستایی، ۱۳۸۹) همچنین در پژوهشی به تبیین دیدگاه ملاصدرا توجه شده و تلاش شده تا با قول به اصالت وجود و تمایز وجود و ماهیت و همچنین تمایز وجوب و امکان در پرتو اعتقاد به قاعده‌ی امکان اشرف، تصویری دقیق از قانون‌مندی عالم و ارتباط مراتب

۱. «علم الهی به نظام خیر در موجودات» را موجب افاضه نظام هستی بنا بر نیکوترین وجه می‌داند. (ابن سینا، ۱۴۰۳ هجری، ۳: ۳۱۸)

دغدغه اصلی لایب‌نیتس در طرح نظریه‌ی بهترین جهان ممکن، توجیه شرور موجود در عالم و تبیین مفهوم عدل الهی علی‌رغم برخی صفات مطلق خداوند همچون علم، قدرت و خیرخواهی است. او معتقد است این جهان علی‌رغم شرور موجود در آن، بهترین جهان ممکن است که خداوند با توجه به صفاتش می‌توانست خلق نماید. استدلال او در خصوص بهترین جهان ممکن که در کتاب مُنادشناسی<sup>۱</sup> ارائه شده است دارای پنج مقدمه است:

۱- خدا ایده بی‌نهایت جهان‌های ممکن را داراست.

۲- تنها یکی از این جهان‌ها می‌تواند واقعاً وجود داشته باشد.

۳- انتخاب‌های خداوند تحت اصل جهت کافی تحقق می‌یابند به این نحو که خداوند برای هر انتخابش دلیلی دارد.

۴- خدا خیر مطلق است.

۵- بنابراین جهانی که خدا برای خلقت انتخاب می‌نماید، بهترین جهان ممکن است.

*Leibniz, 1991: 53-55*

مقدمات اول و دوم اثبات می‌کنند که

خدا تنها یک جهان را از بی‌شمار جهان

عالم با یکدیگر ارائه شده و احسنیت نظام به اثبات برسد. (خوشخو و سعیدی‌مهر، ۱۳۹۳) اما زمانی که لایب‌نیتس از ارتباط اختیار انسانی در پرتو اعتقاد به بهترین جهان ممکن دفاع می‌نماید از سه شرط عقل، خودانگیختگی و امکان خاص به عنوان شروط عمل اختیاری یاد می‌کند. از نظر او با توجه به علم محدود و نسبی بشری، امکان خاص یعنی امکان انتخاب گزینه‌های بدیل در افعال انسانی، امری محتمل است. (اژه‌ای و معین، ۱۳۸۷) مشکل آنجایی بروز می‌نماید که با توجه به صفات مطلق الهی از جمله علم، قدرت، خیرخواهی و... انتخاب گزینه‌ای غیر از بهترین گزینه‌ی ممکن در هر کاری، بلاوجه و ناسازگار با صفات مطلق او و حتی در نگاه رادیکال طراحان برهان شر، نافی وجود خداوند است. اما وجه مغفول در پژوهش‌های داخلی عدم توجه به تبعات و آثار احتمالی است که اعتقاد به نظریه‌ی «بهترین جهان ممکن» می‌تواند در نقض کمالات الهی و عدم توجیه شرور به دنبال داشته باشد.

## ۱. بهترین جهان ممکن از دیدگاه لایب‌نیتس

بزرگتری از شر باشد. (Duignan, 2017: 1) از این رو لایب‌نیتس به بهترین بودن جهان بالفعل علی‌رغم شرور موجودات امکانی باور داشت.

از آنجایی که انتقادات کروسیس بر استدلال بهترین جهان ممکن، ناظر به حاکمیت دو اصل «جهت کافی» و اصل «بهترین» بر رفتار خداوند است از این رو شناخت این دو اصل ضروری به نظر می‌رسد.

## ۲. دیدگاه لایب‌نیتس در خصوص اصل جهت کافی و اصل بهترین

از نظر لایب‌نیتس شناخت انسانی بر دو پایه و اصل شکل می‌گیرد: ۱- اصل امتناع تناقض و ۲- اصل جهت کافی. بر مبنای اصل امتناع تناقض زمانی حکم به صادق بودن چیزی می‌کنیم که نقیض آن را قطعاً کاذب بدانیم. به عبارت دیگر در صورتی که گزاره‌ای صادق باشد، گزاره نقیض آن می‌بایست کاذب باشد. همچنین بر مبنای اصل جهت کافی هیچ قضیه‌ای صادق نیست و هیچ چیزی موجود نمی‌شود مگر آن که پیشاپیش دلیلی برای صدق یا وجود آن پدیده، وجود داشته باشد. (لایب‌نیتس،

ممکن خلق می‌نماید و مقدمات سوم و چهارم نیز اثبات می‌کنند که خداوند افعالش را بنا به اقتضائات صفاتش و به دلایل مرجح انجام می‌دهد. با ضمیمه‌ی این دو دسته مقدمات نتیجه نهایی تحقق یافتن بهترین جهان ممکن توسط خداوند است. البته لایب‌نیتس در تئودیه‌اش، شرور موجود در عالم را کتمان نمی‌نماید و در دسته‌بندی شرور موجود در عالم آن‌ها را به سه دسته شرور طبیعی، اخلاقی و متافیزیکی تقسیم می‌کند. در توضیح شرور متافیزیکی می‌گوید: «کمال مخلوق از خداست؛ اما نقص وی از طبیعت خاص خود اوست که برای بی‌انتهای بودن لایق نیست و همین است فرق او با خدا. (لایب‌نیتس، ۱۳۷۵: ۱۳۳) (یزدی و اترک، ۱۳۹۷: ۱۷۳) بنابراین علت این شرور را نقص ذاتی مخلوقات در دریافت کمالات مطلق خداوند می‌داند و نظر برخی از منتقدان دیدگاهش مبنی بر این که "امکان تصور جهان دیگری با شر کمتری نسبت به جهان کنونی وجود دارد"، را دارای اشکال می‌داند. از نظر او به دلیل به هم پیوستگی رویدادها، ممکن است هر جهانی که شر دنیای موجود را در بر نداشته باشد، واجد اشکال دیگر و

دلیل اعتقاد لایبنیتس به حاکمیت اصل جهت کافی در افعال الهی این است که او با اراده جزافی و فاقد وجه و دلیل خداوند که در آثار فیلسوفان قبل از او همچون دکارت وجود داشت، مخالف بود. بر مبنای اراده جزافی، خداوند قادر به انجام هر فعلی است و هر امری - ولو ظاهراً غیرممکن - که در دایره علم و قدرت او قرار گیرد، می‌تواند به فعلیت رسیده و هیچ غیرممکنی برای خدا وجود ندارد. از نظر دکارت خدا با یک اراده بی‌طرفانه<sup>۱</sup> که به وسیله قوه‌ی مستقلی مانند عقل هدایت نمی‌شود، عمل می‌کند. (دکارت، ۱۳۶۹: ۶۶-۷۰) به عبارتی اراده او هیچ‌گونه وابستگی به دلیل نداشته و حتی به تحقق محالات ذاتی نیز تعلق می‌گیرد. از نظر کروسیوس دلیل واقعی اینکه افرادی چون لایبنیتس، به اصل بهترین جهان رسیده و از آن دفاع می‌نمایند از طرفی در تصورات آن‌ها از حکمت، خوبی، کمال خدا و از طرف دیگر در اعتقاد آن‌ها به اعتبار نامحدود اصل جهت کافی ریشه دارد. از این رو دیدگاه انتقادی کروسیوس در مورد نحوه فهم اصل جهت کافی توسط فیلسوفان خردگرا، وجه اصلی

۱۳۷۵: ۱۲۲-۳) به عبارتی برای آن که پدیده - ای به گونه خاصی بوده و به گونه دیگری نباشد و یا اساساً وجود داشته باشد به جای آنکه نباشد، همه چیز وابسته به دلیلی است که بتوان برای آن ارائه نمود. از نظر لایبنیتس اصل جهت کافی بر افعال الهی و انسانی حاکم بوده و بر این اساس هرگونه اعمال اراده‌ای مستلزم دلیلی برای اراده کردن است و این دلیل بر اراده تقدم دارد. (Leibniz, 1956:1:504) از نظر او «چون جهان‌های بیشماری در تصورات (Ideas) خداوند وجود دارد و تنها یکی از این جهان‌ها امکان تحقق دارد از این رو می‌بایست برای خداوند جهت کافی‌ای وجود داشته باشد تا او را ترغیب کند تا جهانی را از میان جهان‌های متعدد تحقق بخشد. (لایبنیتس، ۱۳۷۵: ۵۳) بر مبنای اصل بهترین، لایبنیتس معتقد است اگر هیچ جهان بهتری وجود نداشته باشد پس خداوند دلیل کافی در خلق یک جهان و نه جهان دیگری ندارد. بنابراین اساساً نباید هیچ جهانی موجود باشد. اما او یک جهان را خلق نموده، پس این جهان بهترین جهان ممکن است.

انتقادات وی علیه متافیزیک لایب‌نیستی است. (Caro, 2020: 129) از نظر کروسیوس خوش‌بین‌ها بر این اعتقادند که خداوند بر مبنای اصل جهت کافی می‌بایست از میان همه جهان‌های ممکن دلیل مشخصی برای خلق این جهان و نه جهان‌های دیگر داشته باشد؛ زیرا خداوند به نحو دلخواهانه<sup>۱</sup> و بی‌وجه عمل نمی‌کند. البته با لحاظ این اصل که خدا همیشه بهترین را خلق می‌نماید، این دلیل کافی می‌بایست منجر به خلق جهانی با غلبه بیشترین خیر شود. بر این اساس گزاره «خدا بهترین جهان ممکن را خلق نموده است» از پیامدهای ترکیب دو اصل "جهت کافی"، اصل "بهترین" یعنی این فرضیه که «از میان جهان‌های ممکن، یک جهان بهترین جهان است» می‌باشد:

(A)

- ۱- خدا می‌بایست برای خلق جهان دلیل داشته باشد. (اصل جهت کافی)
  - ۲- خدا فقط آنچه را که بهترین است، خلق می‌نماید. (اصل بهترین)
  - ۳- یک جهان از میان جهان‌های ممکن بهترین است. (فرضیه خوش‌بینان)
- بنابراین خدا این جهان را خلق نموده است.

(B)

- ۱- خدا جهان را خلق نموده است.
  - ۲- خدا فقط بهترین امر ممکن را خلق می‌کند.
- پس این جهان، بهترین جهان ممکن است. (Caro, 2020: 130)

### ۳. مغالطه‌ی خوش‌بینی در استدلال بهترین جهان ممکن لایب‌نیستی

پیش از این بیان داشتیم که برتراند کاستل<sup>۲</sup> استدلال بهترین جهان ممکن لایب‌نیستی را «مغالطه‌ی خوش‌بینی» نامید. از نظر او، با توجه به شرور و مشکلات موجود در عالم، اعتقاد به بهترین بودن جهان کنونی زائیده نوعی خوش‌بینی فلسفی و اعتقاد به خیریت مطلق خداوند است. اما کروسیوس با قبول موضع کاستل، مغالطه‌ی خوش‌بینی لایب‌نیستی را چنین تقریر می‌نماید:

- ۱- خداوند بهترین‌ها را می‌شناسد و می‌خواهد. او همچنین بهترین کار ممکن را انجام می‌دهد.
- ۲- با علم مطلق، خداوند بهترین‌ها را شناخته؛ با قدرت مطلق‌اش قادر است بهترین کار ممکن را انجام دهد. همچنین بنا به حکمت‌اش او تحقق بهترین امور را

است؛ زیرا خدای کروسیوس به جهت دغدغه‌مندی کروسیوس در موضوع آزادی الهی، تابع اصل بهترین نیست. از نظر کروسیوس مفهوم خدا بر ضرورت برتری جهان مخلوق دلالت نمی‌کند. همچنان‌که در نوشته‌هایش می‌نویسد: "جهانی که خداوند خلق کرده تنها «بسیار خوب»<sup>۱</sup> است اما لزوماً بهترین نیست. (Caro, 2020: 128) البته او در اتخاذ چنین دیدگاهی تنها نیست رابرت آدامز نیز معتقد است حتی اگر یک جهان از میان جهان‌های ممکن بهترین باشد، لزومی ندارد که خداوند حتماً آن را خلق نموده و در عین حال جهان کامل دیگری را خلق نماید؛ زیرا هیچ دلیل منطقی برای وجود بهترین جهان در میان جهان‌ها نمی‌توان ارائه نمود. به عبارتی اگر هیچ حد نهایی از کمال وجود نداشته باشد، همیشه امکان تصور جهان بهتری قابل فرض بوده و غیرمنطقی است اگر خدا را مقصر بدانیم. (Adams, 1972: 317) از نظر کروسیوس میان مفهوم «بهترین»<sup>۲</sup> و «خیلی خوب» فاصله‌ای وجود دارد. صفت بهترین یک صفت عالی بوده و فرض هیچ نقصی در بهترین موجود قابل تصور نیست؛ اما در تعبیر

می‌خواهد.

۳- خداوند این جهان را خلق کرده است.

۴- بنابراین این جهان، بهترین جهان‌های ممکن است. (Caro, 2020: 127)

از نظر کروسیوس استدلال فوق اعتقاد به صفات مطلق خداوند را پیش فرض گرفته؛ از این رو چیزی را اثبات ننموده و تحصیل حاصل است. در اینجا واقعیت جهان برتر، از اقتضائات مفهوم خدا به عنوان موجود بی‌نهایت خیر و بی‌نهایت قدرتمند بوده و در نتیجه هر مخلوق الهی بهترین موجود ممکن است. به عبارت دیگر استنباط بهترین جهان ممکن نتیجه‌ی تحلیل مفهوم خداست:

۱- خداوند جهان را خلق کرده است. (واقعیت)

۲- خداوند تنها بهترین امکان را خلق خواهد کرد. (اصل بهترین)

۳- پس این جهان بهترین امکان است. کروسیوس معتقد است هیچ جهان بهتری در قلمرو امکان وجود ندارد؛ به عبارتی جهان خلق شده‌ی ما بهترین جهان ممکن نبوده و استدلال خوش‌بینی نادرست

2. Best.

1. Very Good.

«خیلی خوب» کروسیوس برای نظام عالم به عنوان یک صفت تفضیلی، علی‌رغم تاکید بر غلبه خیرات بر شرور اما وجود شرور کتمان نشده و نقائص آن انکار نشده‌اند. البته آنچه در این میان برای کروسیوس از اهمیت والایی برخوردار است نه توجه شرور در نظام جهان بلکه حفظ قدرت اراده آزاد الهی در انجام عمل به طریقی دیگر است. بنابراین عدم دسترسی ضروری به مفهوم بهترین جهان‌های ممکن، به شکل بنیادی وابسته به تصور کروسیوس از تعالی، برتری و آزادی مطلق الهی است. (Caro, 2020: 125)

در یک تحلیل منطقی استدلال خوش‌بینی بی‌اعتبار نیست؛ زیرا مدعی آن وجود بهترین در میان جهان‌های ممکن است (نه اینکه جهان بالفعل ما بهترین است) اما کروسیوس تمایل دارد تا نشان دهد مبانی تصویری و تصدیقی خوش‌بینی متافیزیکی مغالطه‌آمیز است. از نظر او خوش‌بینی با وابستگی ارگانیک آن به اصل جهت کافی، پیامدهای نسبتاً چالش‌برانگیزی برای آزادی الهی به دنبال دارد. (Schierbaum, 2019: 385-386)

#### ۴. تحلیل مفهومی «بهترین جهان ممکن» از دیدگاه کروسیوس

انتقادات کروسیوس بر لایب‌نیتمس در خصوص دو مفهوم بهترین جهان ممکن و اصل جهت کافی در فهم دیدگاه او بسیار

حائز اهمیت است. از نظر او مفهوم بهترین جهان ممکن و ضرورت ناشی از اصل جهت کافی هر دو محال و ناپذیرفتنی هستند. کروسیوس از سه زاویه نظریه‌ی بهترین جهان ممکن را نقد نمود: ۱- مفهوم بهترین جهان ممکن غیرقابل پذیرش است. ۲- برهان خوش‌بینی نادرست است. ۳- خوش‌بینی از نظر اخلاقی خطرناک است: اعتقاد به خوش‌بینی، آزادی الهی را محدود خواهد ساخت. برای کروسیوس مفهوم بهترین جهان ممکن تنها دارای یکی از دو معنای ذیل خواهد بود:

۱- جهانی مشتمل بر تمامی کمالات ممکن که می‌تواند خلق شود. ۲- با فرض این که خدا جهان را به جهت دستیابی به اهدافی خاص خلق کرده باشد، بهترین جهان ممکن جهانی است که در میان جهان‌های ممکن، اجازه دستیابی به چنین اهدافی را می‌دهد. از نظر کروسیوس بهترین جهان ممکن با توجه به تعریف اول ناممکن<sup>۱</sup> و با توجه به تعریف دوم غیرقابل اثبات<sup>۲</sup> است. کروسیوس در خصوص معنای اول معتقد است هر جهان ممکن براساس تعریف محدود است. اگرچه قطعاً خداوند توانایی تولید بی‌شمار

1 . impossible.

2 . unprovable.



موجودات، اهداف و وسایل دستیابی به اهداف را دارد اما همیشه جهان بالفعل و مخلوق، ضرورتاً محدود است. (Caro, 2020: 120) زیرا اولاً کمالات موجودات مخلوق، همیشه محدود است و ثانیاً برای هر جهان ممکن و مخلوقی میسر نیست که مشتمل بر تمامی کمالات ممکن باشد. به عبارتی می‌توان از طریق افزودن کمالی بر کمالاتش جهان بهتری را متصور شد. همچنین با توجه به محدودیت بالفعل جهان مخلوق، خداوند بایستی ویژگی‌های مخلوقات را که خلق می‌کند، محدود نماید. از اقتضات این محدودیت که مورد توجه کروسیوس قرار دارد، این است که جهان می‌توانست متفاوت و بهتر از آنچه هست، باشد. از این رو جهان ما بهترین جهان‌های ممکن نیست؛ زیرا خداوند به واسطه قدرت و آزادی خود همیشه می‌تواند کمالات بیشتری را در این جهان بگنجاند. بنابراین جهانی که کامل و بهترین باشد، ممکن نیست. (Kohl, 2020: 39-40)

همچنین کروسیوس معتقد است بنابر معنای دوم نیز هیچ کس نمی‌تواند مدعی گردد که جهان ما از آن جهت که مشتمل بر بهترین وسایل و ابزارها برای دستیابی به غایتی

مشخص است، بهترین جهان ممکن است. او بر این باور است که خداوند هرگز مجبور نیست که فقط یک راه مشخص را برای انجام یک کار انتخاب نماید. او می‌تواند وصول به هدفی مشخص را از راه‌های متفاوتی دنبال نماید. علاوه بر این خدا می‌تواند بی‌نهایت موجود مشابه را در بی‌نهایت صورت خلق نماید. این بدین معناست که او به خوبی می‌تواند تصمیم گرفته تا جهان متفاوتی را در جهت وصول به اهداف خود، خلق نماید. از طرفی اگر خصیصه‌ی بهترین جهان ممکن را اِشتمال بر بهترین وسایل و ابزارها در دستیابی به اهدافی خاص بدانیم، در آن صورت خداوند می‌تواند با توجه به صفات مطلق‌اش، بی‌نهایت جهان را با ویژگی‌هایی متفاوت برای نیل به اهدافی متفاوت، خلق نماید. در این حالت با توجه به تناسب و هماهنگی حداکثری میان وسایل و ابزارهای هر جهان با اهداف آن، نمی‌توان از مقایسه جهان‌های ممکن و فضیلت داشتن یکی بر دیگران سخن گفت. از نظر کروسیوس برای خدا فرقی ندارد که کدام یک از موجودات ممکن را برای رسیدن به اهدافش خلق کند، حتی اگر دو چیز کاملاً شبیه به هم نباشند،

هر دو می‌توانند برای دستیابی به اهداف یکسانی خلق شوند. بنابراین حتی اگر کسی فرض کند که خداوند برای تحقق هدف یا اهداف فرضی خاصی مجبور به خلق جهانی خاص باشد، علی‌رغم این موضوع او مجبور به خلق جهان کنونی ما نیست. (kraay,2008:595)

البته کروسیوس دو ایراد احتمالی را نسبت به دیدگاه خود پیش‌بینی می‌کند: ۱- جهان نامتناهی است و بنابراین می‌تواند مشتمل بر بی‌نهایت کمالات باشد. ۲- حتی اگر تعداد موجودات احتمالی نامحدود باشد بازهم تعداد ترکیبات خوب ممکن از میان آن‌ها، محدود بوده و بر این اساس جهانی-جهان کنونی- می‌تواند وجود داشته باشند که مشتمل بر بهترین ترکیب از میان همه‌ی ترکیبات ممکن باشد. کروسیوس در خصوص ایراد احتمالی اول معتقد است که مفهوم جهان نامتناهی، نامتجانس و در حقیقت کفرآمیز<sup>۱</sup> است زیرا موجودات بنا به تعریف، محدود و کمال بی‌نهایت فقط از نظر خداوند قابل پیش‌بینی و درک است. کروسیوس در اینجا به محدودیت‌های تصویری و دانشی بشر تاکید نموده و بر این

اعتقاد است که مفهوم بی‌نهایت، غیرقابل دست‌یابی و تصور است. به نظر می‌رسد کفرآمیز دانستن مفهوم جهان نامتناهی از نظر کروسیوس بدین معناست که با چنین اعتقادی، کلیت جهان به عنوان موجودی نامتناهی در عرض وجود خدای نامتناهی قرار خواهد گرفت و وجود توأمان دو امر نامتناهی در عرض هم، امتناع منطقی و وقوعی داشته زیرا یکی از آن‌ها دیگری را در بر گرفته و آن را محدود می‌نماید. بنابراین اعتقاد به وجود توأمان دو موجود نامتناهی مستلزم تناقض بوده و از منظر الهیاتی اعتقادی کفرآمیز خواهد بود. همچنین در خصوص ایراد احتمالی دوم هم معتقد است با توجه به جهل ما نسبت به امور الهی، پژوهش در خصوص بی‌نهایت ترکیبات بالقوه و ممکن، امکان‌پذیر نیست. ناتوانی ما در احصاء تعداد ترکیبات ممکن نباید سبب شده تا به تعداد محدود آنها معتقد شویم و بروز چنین مساله‌ای نشانه‌ی مغالطه‌ی توسل به جهل خواهد بود. همچنین مفروض داشتن تعداد محدودی از ترکیبات احتمالی، قدرت مطلق الهی را محدود نموده و این مسئله برخلاف مفهوم بی‌نهایت اوست؛ زیرا با

1. blasphemous

وانمود می‌کند که از کمال خدا دفاع می‌کند زیرا استدلال خوش‌بینی، آزادی الهی را به تعهد اخلاقی عمل به بهترین گزینه تبدیل نموده و بزرگترین کمال خدا یعنی آزادی را از او سلب می‌کند. از نظر کروسوس اصل جهت کافی به سه دلیل نیاز به اصلاح و محدودیت دارد: ۱- این اصل "ضرورت نامحدود همه چیز" را معرفی نموده است. این ضرورت بی‌قید و شرط منجر به جبری شدن و لغو کامل اراده آزاد در انتخاب و اخلاق می‌شود. ۲- اصل جهت کافی قابل اثبات نیست و تمام دلایل موجود غلط است. ۳- اصل جهت کافی مغایر آگاهی ما از آزادی انتخاب ماست. (Schierbaum, 2019: 389-390) لایب-نیس برای تأمین دغدغه مطرح در دلیل اول یعنی تأمین آزادی الهی و انسانی از تمایز میان ضرورت مطلق<sup>۲</sup> و فرضی (شرطی)<sup>۳</sup> سخن می‌گوید تا نشان دهد که چگونه ممکن است علی‌رغم اعتبار کلی اصل جهت کافی، در مورد اقتضائات اعمال موجودات عقلاً آزاد صحبت کرد. لایب‌نیس با اعتقاد به حاکمیت اصل جهت کافی بر تمام

توجه به آزادی کامل و نامحدود خداوند و همچنین توانایی او در تولید و انتخاب موجودات، دلیل خوبی وجود دارد تا تعداد ترکیبات ممکن را بی‌نهایت تصور کنیم. از این رو نمی‌توان اثبات کرد که تعداد ترکیبات خوب ممکن، محدود هستند.

طبق روایت رادرفورد<sup>۱</sup> بهترین جهان ممکن لزوماً جهانی با بالاترین درجه کمال (ذات یا واقعیت) یا مناسب‌ترین راه برای دستیابی به مقصود مطلوب نیست؛ بلکه بهترین در این حالت، حاصل تعادل بین سادگی قوانین و غنای پدیده‌هاست. به نظر می‌رسد هر دو دیدگاه مورد توجه لایب‌نیس است. بنابراین، بهترین جهان ممکن بدین معناست که جهان ما بیشترین مقدار کمال ذاتی و مناسب‌ترین وسایل را برای به دست آوردن بهترین تناسب بین سادگی قوانین و تنوع پدیده‌ها داراست. در مقابل وقتی کروسوس استدلال می‌کند که خدا می‌توانست چیزهای بیشتری را در جهان بگنجاند و از این رو جهان ما کاملترین جهان ممکن نیست؛ روشن می‌شود که بنابر باور کروسوس می‌توان کمال بیشتری را به جهان "اضافه" نمود؛ به عبارتی جهانی که می‌تواند دارای وسایل و امکانات بیشتری در جهت وصول به غایات باشد؛ جهانی کاملتر و بزرگتر است. (Rutherford, 1998: 85) از این رو به نظر می‌رسد کروسوس از یک مفهوم کمی و ساکن کمال دفاع می‌کند.

## ۵. نقد کروسوس بر اصل جهت کافی و ضرورت اخلاقی (شرطی) لایب‌نیس در دفاع از آزادی الهی

از نظر کروسوس نظریه‌ی آزادی لایب‌نیس

2. absolute.

3. hypothetical= not absolutely.

1. Donald Rutherford.

پدیده‌های عالم، بر این باور است که تمامی این پدیده‌ها ممکن به امکان خاص بوده و بر این اساس، ضرورت وجود خود را از ناحیه غیر(علت) خود دریافت می‌کنند. از نظر لایب‌نیتس این ضرورت و وجوب بالغیر، از آنجایی که از ناحیه علت حاصل شده است از سنخ ضرورتی نیست که انکار آن مستلزم تناقض باشد. از این رو با ضرورت مطلق که انکار آن مستلزم تناقض باشد، متفاوت است. برای مثال زمانی که لایب‌نیتس می‌گوید: «خداوند نمی‌تواند بهترین جهان ممکن را خلق ننماید» ضرورت حاکم بر این گزاره اگرچه از سنخ ضرورتی نیست که انکار آن مستلزم تناقض باشد اما انکار آن با مفهوم خیریت مطلق الهی در تنافی است. لایب‌نیتس این گونه ضرورت را ضرورت شرطی(تالی) یا اخلاقی می‌نامد. این گونه ضرورت را از آن جهت ضرورت شرطی(تالی) می‌نامند که مادامی که مقدم محقق باشد، تحقق تالی ضروری است. همچنین ضرورت اخلاقی یعنی تشخیص بهترین امور و عمل بر طبق آن. لایب‌نیتس در مورد تفاوت این دو گونه ضرورت چنین می‌گوید:

چیزی مطلقاً ضروری است، اگر مستقیماً ناشی از شرایط لازم و کافی باشد و نتوان خلاف آن را تصور کرد. برعکس، اگر چیزی از شرطی ناشی شود که به خودی خود ضروری نباشد و بتوان خلاف آن را تصور کرد، از نظر فرضی(شرطی) ضروری است. اما کروسیوس معتقد است چنین تمایزی "صرفاً زبانی"<sup>۱</sup> است و بایستی اصل جهت کافی لایب‌نیتس را اصل «دلیل تعیین‌کننده»<sup>۲</sup> نامید؛ زیرا کسی که اصل جهت کافی را بپذیرد، در آن صورت هر آنچه رخ می‌دهد را دارای دلیلی قطعی می‌داند. این بدان معناست که اولین ویژگی ضرورت شرطی - پیروی از امری که وجودش ضروری نیست - غیرقابل دستیابی و متناقض‌نماست: هیچ چیز نمی‌تواند از امری که وجودش ضروری نیست، به وجود آید.<sup>۳</sup> و برای هر آنچه در جهان اتفاق می‌افتد، "یک سری امور قبلی" وجود دارد که خود ضروری هستند. (Caro, 2020: 136) از نظر کروسیوس تلاش لایب‌نیتس در فرض دو گونه ضرورت، تلاشی در جهت خارج نمودن نظام

۳. مُعطی شی فاقد شی نیست.

1. merely verbal.

2. Principle of Determinant Reason.

کافی در تعیین دقیق همه وقایع و پدیده‌ها مغایرت دارد. (Caro, 2020: 137) از این رو اصل جهت کافی از نظر اخلاقی مخرب بوده و قابل اثبات نیست و با تجربه ذهنی هر یک از ما مغایرت دارد. بنابراین، هیچ دلیلی بر پذیرش بدون محدودیت آن وجود ندارد. از طرفی رد کامل آن "نظم و ارتباط عقلانی علت‌ها و معلول‌ها" را به چالش خواهد کشید؛ پس می‌بایست کروسیوس به اعتبار این اصل به شکل محدود تمایل داشته تا با نظر او در خصوص ماهیت آزادی اراده موافق باشد. فرم محدودی که کروسیوس پیشنهاد می‌کند به شرح زیر است: همه چیز، به استثنای افعال آزادانه و مرتبط با اختیار، بر طبق اصل تعیین کننده اتفاق افتاده به گونه‌ای که همیشه در همان شرایط، غیر از آن اتفاق نمی‌افتد؛ اصل دلیل تعیین کننده در نسخه محدود آن در تمامی مصادیق تجربی/فیزیکی و منطقی/ریاضی معتبر بوده اما در مورد اعمال اختیاری خدا و مخلوقات عاقل مختار معتبر نیست. اعمال ارادی نیز اگرچه بنا به دلایل کافی رخ می‌دهند؛ اما این دلیل کافی یا اخلاقی چگونگی رخداد یک عمل به شکلی خاص را توضیح می‌دهد اما نمی‌گوید که آن عمل به شکل‌های

مابعدالطبیعه‌اش از شائبه جبرگرایی و باز کردن جایی برای اعمال اراده آزاد الهی است. این در حالی است که بر مبنای استدلال خوش‌بینی اعتقاد به خلق بهترین جهان ممکن، راه را برای سخن گفتن از ضرورت شرطی مورد ادعای لایب‌نیس بسته و تمامی ضرورت‌ها را منحصر در ضرورت مطلق خواهد نمود. بنابراین کروسیوس نتیجه گرفت که تمایز بین ضرورت مطلق و شرطی (فرضی) یک تمایز واقعی در طبیعت نبوده و صرفاً زبانی و از نظر درجه است. از این رو پیشنهاد او توصیف تمایز میان این دو گونه ضرورت با اصطلاحات مستقیم و غیرمستقیم است. در حالت مستقیم، در خصوص نقیض یک پدیده، نمی‌توان جز به موجب آن پدیده فکر کرد و در حالت دوم، نقیض یک پدیده نمی‌تواند محقق شود هرچند آن پدیده مرتبط با پدیده‌هایی باشد که ضروری باشند. اما در هر دو حالت ضرورت نامحدود وجود دارد.

اصل دلیل تعیین کننده مغایر آگاهی ما از آزادی انتخاب ماست. از نظر کروسیوس، تجربه ذهنی موجودات عاقل از نحوه تصمیم‌گیری خود، با شرایط اصل جهت

دیگری قابلیت تحقق ندارد. اراده الهی - انسانی برای کروسیوس مستقل و مستثنی از اصل جهت کافی به مفهوم لایب‌نیستی است. (Swartz, 1979: 117)

### ۶. معنای آزادی از نظر کروسیوس

در خصوص مفهوم آزادی دو معنا قابل فرض است در یک معنا شرط لازم برای آزادی اراده توانایی انجام رفتار به طریقی دیگر است (اصل امکانات بدیل)؛ و در معنای دیگر آزادی اراده شخص بدین معنا است که سرمنشاء اعمال او در وجود خودش، و نه در هیچ قدرت بیرونی‌ای باشد (اصل ابتکار عمل). (بروس و بارین، ۱۳۹۷: ۷۷) از نظر کروسیوس و بسیاری از متفکران و همچنین عامه مردم معنای اول مبتنی بر اصل امکانات بدیل، معنایی اصیل برای آزادی اراده است. از نظر کروسیوس، با توجه به اعتقاد لایب‌نیستس مبنی بر حاکمیت اصل جهت کافی و اصل هماهنگی پیشین بنیاد بر نظام عالم و رفتار انسانی و همچنین حاکمیت «اصل بهترین» تنها بر افعال الهی، او را می‌توان از قائلان به معنای دوم آزادی اراده دانست که به اشتباه جبر و

ضرورت ذاتی را معادل اختیار تلقی نموده است. از این رو کروسیوس بر این باور است که مغالطه‌ی خوش‌بینی از آن جهت که آزادی الهی را محدود می‌سازد، به لحاظ اخلاقی خطرناک است. پیش از لایب‌نیستس، قدیس آنسلم و اسپینوزا نیز با توجه به اطلاق صفات الهی معتقد به آزادی اراده الهی مبتنی بر اصل ابتکار عمل بودند.

دیدگاه کروسیوس در خصوص آزادی را می‌توان تحت عنوان «آزادی بی تفاوتی»<sup>۱</sup> نامگذاری کرد. آزادی بی تفاوتی انتخابی از میان حداقل دو گزینه متضاد در شرایطی فرضی است. در این دیدگاه اراده عبارت است از قدرت اراده در انجام و یا عدم انجام فعل در هر موضوعی، به عبارتی فاعل‌های اخلاقی تنها در صورتی آزاد هستند که به خاطر اعمالشان مورد تحسین یا سرزنش اخلاقی قرار گیرند و بتوانند متفاوت از آنچه عمل کرده‌اند، عمل کنند؛ دیدگاهی که مک کورد آدامز<sup>۲</sup> نیز متأثر از ویلیام اکامی آنرا بیان می‌دارد. اراده‌گرایان در تاریخ فلسفه کسانی هستند که هر یک به میزانی از آزادی بی تفاوتی باور داشته‌اند؛ آن‌ها با عنایت به ارزش متفاوتی آزادی بی تفاوتی،

1 - Freedom of Indifference

2 - McCord Adams

قدرت ایجاد چنین اعمالی را دارد، می‌تواند یا عمل A را انجام دهد، یا A را انجام ندهد و در عوض عمل B را مادامی که مستلزم تناقض نباشد، انجام دهد.

۲- عمل خدا برای ایجاد جهان مصداقی از «اقدامات اول» بود.

۳- نه جهان می‌تواند قبل از ایجاد شدن، وجود داشته باشد.

۴- و نه می‌تواند از ازل خلق شده باشد، زیرا این امر مستلزم تناقض زیر است:

۵- جهان ازلی است (چنان که هیچ علتی از عالم، مقدم بر آن وجود ندارد) و جهان مخلوق است (چنان که علتی از عالم مقدم بر آن وجود دارد)

۶- بنابراین، خداوند جهان را آزادانه آفریده است، به گونه‌ای که می‌توانست جهان را اصلاً نیافریده یا لااقل جهان دیگری بیافریند. (Schierbaum, 2019: 398)

برهان کروسیوس در خصوص اثبات آزادی خداوند شبیه برهان جهان‌شناختی حدوث از نظر متکلمان اسلامی است. زیرا بنا به مقدمه (۵)، فرض وجود موجودی ازلی و مخلوق مستلزم تناقض است. از نظر کروسیوس با اعتقاد به اکملیت و اتمیت ذات الهی و تخلف ناپذیری اراده او از

رابطه بین فاعل‌های عقلانی الهی و انسانی با افعال‌شان را به گونه‌ای توصیف می‌کنند که کاملاً متفاوت از تصور عقل‌گرایانی مانند لایب‌نیس است. از نظر لایب‌نیس بی‌تفاوتی بدین معنا که فاعل اخلاقی به هیچ یک از گزینه‌های قابل انتخابش متمایل نیست، وجود ندارد اما بی‌تفاوتی بدین معنا که هیچ چیز فاعل اخلاقی را به سوی انتخاب گزینه خاصی مجبور نمی‌کند، وجود دارد.

(Schierbaum, 2019: 385-386)

صورت‌بندی منطقی دیدگاه کروسیوس در باب آزادی به شرح ذیل است:

آزادی بی‌تفاوتی: فاعل S آزادانه انتخاب می‌کند که X را در T1 انجام دهد اگر و فقط اگر S بخواهد X را در T1 انجام دهد و S در عین حال توانایی این انتخاب را داشته باشد که X را در T1 انجام ندهد و Y را در T1 انجام دهد.

از نظر کروسیوس کاربست معنای فوق از آزادی، در خلق جهان توسط خداوند به شرح ذیل قابل صورت‌بندی استدلالی است:

۱- برخی از افعال که مصداق فعلیت بخشیدن به امور بالقوه هستند را «اقدامات اول» می‌نامیم؛ به این صورت است که (الف) دائماً رخ نمی‌دهند و (ب) در صورت فراهم شدن شرایط تحقق آن‌ها، علت موثری که

اقتضائات ذاتش در خلق «بهترین» و نه «خیلی خوب»ترین جهان ممکن، دیگر جایی برای اعمال اراده به معنای امکان عمل نمودن به طریقی دیگر، باقی نخواهد ماند. از این رو با نظر لایب‌نیتس مبنی بر بهترین بودن جهان بالفعل کنونی مخالف است. از نظر او فاصله مذکور میان این دو مفهوم، محلی برای اعمال اراده الهی است. کروسویوس اگرچه رابطه‌ی ضروری میان صفات خدا و نتیجه برخاسته از آن را در استدلال بهترین جهان ممکن لایب‌نیتس، ذیل استدلال خوش‌بینی قلمداد نموده و بر این اساس خلق بهترین جهان ممکن را مورد انتقاد قرار داده است؛ اما با توجه به دیدگاه او مبنی بر «بسیار خوب» پنداشتن جهان کنونی، می‌توان به اعتقاد او در خصوص وجود خداوند و صفات کمالی او پی برد. از این رو هدف او ارائه تئودیسهای متفاوت و اتخاذ موضعی متمایز از منکران و شکاکان در نقد نظریه بهترین جهان ممکن لایب‌نیتس است.

## ۷. خوش‌بینی، پلیمان آزادی و پاسخ اراده-گرایانه

دانستیم که دیدگاه لایب‌نیتس در دفاع از آزادی الهی و پرهیز از شائبه جبر، مبتنی بر

تفکیک میان دو گونه ضرورت است. از نظر لایب‌نیتس قطعیت حاکم بر افعال الهی قطعیت یا ضرورت فیزیکی نیست؛ بلکه یک قطعیت و ضرورت اخلاقی است و تناقضی با آزادی ندارد. معنای آزادی از منظر او مقید بودن به بازنمایی خیر است. لایب‌نیتس در نامه ساموئل کلارک<sup>۱</sup> می‌نویسد: "آن هنگام که خداوند به عنوان موجودی عاقل با عالی‌ترین مرتبه حکمت، بهترین‌ها را انتخاب می‌کند، از آزادی کمتری برخوردار نیست؛ زیرا کامل‌ترین مرتبه آزادی آن است که هیچ چیز مانع از انجام بهترین‌ها نشود". اما از نظر کروسویوس نظریه خوش‌بینی لایب‌نیتسی آزادی انسانی و الهی را از میان برده و بر مبنای مفاد اصل جهت کافی، آزادی الهی و انسانی در انتخاب نامتعیین افعال، امری پوچ و بی‌معناست؛ زیرا برای هر چیز دلیلی وجود دارد و بدون آن امکان هیچ‌گونه انتخابی وجود ندارد. (Caro, 2020: 131) کروسویوس متافیزیک لایب‌نیتسی را به عنوان یک دیدگاه فلسفی جبرگرایانه، تقدیرگرایانه و تا حدی ضرورت‌گرایانه تلقی می‌کند. از نظر او پیامد استدلال خوش‌بینی این است که خداوند در



می‌باشد. (Savile, 2012: 137) از این رو کروسیوس معتقد است حاکمیت این اصل بر رفتار خداوند در مغالطه‌ی خوش‌بینی، سبب بروز جبر خواهد شد. در حالی که بسیاری از موجودات با ویژگی‌های خاص وجود دارند که می‌توانستند به طرق متفاوتی خلق شده و آن‌ها را «شیوه‌های ممکن برای وجود اشیاء» یا به تعبیری «دنیا‌های ممکن» نامید. (Skrms, 1976: 326) از نظر کروسیوس اعتقاد به حاکمیت هر گونه ضرورتی بر رفتار هر فاعلی - ولو این که همچون ضرورت شرطی، انکار آن مستلزم تناقض نباشد - در صورتی که امکان عمل به شیوه‌های متفاوت را از فاعل سلب کند، منجر به از دست رفتن آزادی او خواهد شد. بنابراین آزادی خلق از میان جهان‌های ممکن، زمانی که خداوند بر مبنای اصل بهترین تنها یک گزینه را پیش‌بینی روی خود دارد، ناسازگار و فاقد اعتبار است. از نظر او خدا در خلق جهان قطعاً دلیل کافی داشته یعنی قدرت مطلق او در کنار اراده‌اش قرار می‌گیرد. اما خلقت می‌توانست در «بخش دیگری از فضا، در نقطه‌ای دیگر از ابدیت» رخ دهد؛ در اینجا اعمال خدا - مانند سایر موارد - به دلیلی کافی مستند بوده و از طریق

خلق آنچه می‌خواهد، آزاد نیست؛ زیرا از نظر کروسیوس معنای آزادی توانایی انتخاب از میان گزینه‌های نامحدود و نامشخص است؛ خدا اگر - حتی بهترین را انتخاب نماید - می‌بایست قادر باشد تا بدیل چنین جهانی را خلق نموده و یا اینکه اصلاً هیچ جهانی را خلق ننماید؛ زیرا کروسیوس آزادی را به معنای توانایی انتخاب از میان گزینه‌های بدیل و یا توانایی دست کشیدن از هر گونه انتخابی ولو بهترین می‌داند. (Skrms, 1976: 327)

کروسیوس به عنوان یک اراده‌گرا از تقدم و استقلال اراده در مورد انتخاب‌ها دفاع می‌کند. از نظر او اراده خدا هرگز تحت تأثیر قرار نگرفته و تحت تاثیر دلایل مستقل از اراده‌ای همچون انجام فعل خیر، خلق بهترین جهان از میان جهان‌های ممکن و... قرار نمی‌گیرد. همچنین حاکمیت اصل بهترین بر رفتار خداوند، سبب محدود شدن دایره انتخاب او به انتخاب تنها یک گزینه می‌گردد. زیرا بنا به تعریف، در هر کار و پدیده‌ای تنها یک گزینه، بهترین گزینه است. اگر خداوند می‌بایست بهترین جهان ممکن را برای خلق انتخاب نموده و جهان ما بهترین است. پس جهان ما تنها جهان ممکن

آن قابل توضیح باشد، اما این بدان معنا نیست که خدا نمی‌توانست غیر از این عمل کند. دلیل کافی تعیین نمی‌کند که اعمال خدا لزوماً می‌بایست تنها به یک شکل خاص اتفاق بیفتد. از این رو کروسیوس پیشنهاد می‌کند که اصل جهت لایب‌نیس را نباید "کافی" بلکه "دلیل تعیین‌کننده" نامید؛ زیرا تعیین‌کنندگی در اینجا به معنی پذیرفتن تنها یک احتمال است که چرا یک پدیده با توجه به شرایط، باید به همان شکل باشد. (Caro, 2020: 135)

### نتیجه‌گیری

متناسب با عنوان این نوشتار ابتدا تلاش شد تا تقریری از استدلال لایب‌نیس ارائه گردد و در ادامه به تبیین برخی اصول و مبانی اصلی دیدگاه او از جمله اصل جهت کافی، اصل بهترین و ضرورت شرطی پرداختیم. کروسیوس از طریق نقد این مبانی، استدلال لایب‌نیس را زاینده نوعی خوش‌بینی فلسفی و نتیجه‌ی استدلال را مبتنی بر برخی پیشفرض‌های (مقدمات) نادرست یا دست‌کم اثبات نشده، تحصیل حاصل ارزیابی نمود. کروسیوس به عنوان یک اراده‌گرا تلاش نمود تا با استثناء نمودن افعال الهی از اقتضائات اصل جهت کافی و اصل بهترین، آزادی الهی در اراده نمودن افعالش را تضمین نماید. اگرچه

انتقادات او بر اصول مبانی استدلال لایب‌نیس تا حدی درست به نظر می‌رسد. اما با توجه به مبانی نادرست اراده‌گرایی یعنی «تقدم اراده بر دلیل»، به نظر می‌رسد کروسیوس درک درستی از مفهوم آزادی ندارد. دیدگاه او در این زمینه بسیار شبیه دیدگاه اشاعره در موضوع حسن و قبح افعال و اراده الهی است. اگر فعل فاعلی تحت تاثیر حکمت و دانش او قرار نگرفته و فاعل به انتخاب گزینه خاصی متمایل نشود، این مسأله نشانه‌ی قوت نقش او در انتخاب‌گری نیست. فاعل مختاری که در انجام افعالش متأثر از علم و حکمت خود نباشد، انتخاب‌هایش بی‌وجه و فاقد پشتوانه عقلی است. تحقق این حالت به معنای تحقق پایین‌ترین حد اختیار و آزادی است. آزادی و اختیار آن هنگام که با تمسک به حکمت و خیر در خدمت تحقق بهترین گزینه از میان گزینه‌های متعدد قرار گیرد در بالاترین سطح خود ظهور و بروز یافته است. این اشکال به جنبه‌های اخلاقی اراده‌گرایی نیز مربوط می‌شود؛ زیرا اگر عمل خداوند به واسطه دلایل عقلاتی محدود نشود، هیچ چیز او را از انجام اعمال ظالمانه باز نمی‌دارد. اما برخلاف نظر کروسیوس، اراده در معنای درست آن یعنی «تعهد اخلاقی به تحقق بهترین امکان»، سبب حاکمیت جبر بر رفتار خداوند نمی‌شود. زیرا اگرچه اراده آزاد

البته دیدگاه کروسیوس در خصوص «خیلی خوب» و نه «بهترین» بودن این جهان، با وجود شرور موجود در عالم تئودیسسه‌ای پذیرفتنی‌تر و قابل دفاع‌تر است. زیرا با تغییر و تقلیل استاندارد «بهترین» به «خیلی خوب» می‌توان به تحقق هدف لایب‌نیتس در تقریر تئودیسسه‌اش در دفع شبهه‌ی شرور بیشتر نزدیک شده و استدلالی مبتنی بر عقل سلیم و به دور از مغالطه‌ی خوش‌بینی ارائه نمود.

الهی به معنای توان انجام هرگونه فعل اعم از حسن و قبح است اما به اقتضای صفات کمالی، خداوند هرگز به انجام فعل قبیح مثل ظلم کردن، دروغ گفتن و... با وجود توان بر انجام آن‌ها، اقدام نمی‌نماید. بنابراین اگر خداوند به اقتضای کمالات خود هرگز به انجام فعل قبیح یا خلق موجودی ضعیف اقدام ننماید؛ این مسأله هرگز به معنای تخلف‌ناپذیری اراده او از اصل بهترین آن‌گونه که کروسیوس می‌پنداشت، نیست. ضرورت‌گرایی لایب‌نیتس شبیه ضرورت‌گرایی اسپینوزا نیست؛ زیرا اسپینوزا در این زمینه به نوعی جبر در رفتار و عمل خداوند نزدیک می‌شود، چرا که از نظر او نظام طبیعت از خداوند ناشی می‌شود و وجود نظامی دیگر ممتنع است.<sup>۱</sup>

#### ملاحظات اخلاقی:

**حامی مالی:** این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.  
**تعارض منافع:** طبق اظهار نویسنده، این مقاله تعارض منافع ندارد.  
**برگرفته از پایان نامه / رساله:** این مقاله برگرفته از پایان نامه/رساله نبوده است.

## منابع

- جلد چهارم. ترجمه غلامرضا اعوانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۸۸) رساله عرشیه، در مجموعه رسائل. ترجمه محمود شهابی، ضیاء الدین دری و محمد مهدی فولادوند. مقدمه، تصحیح و توضیح محمود طاهری. قم: آیت اشراق.
- ارژه‌ای، محمدعلی؛ معین، امراله. (۱۳۸۷). اختیار و جهان‌های ممکن از دیدگاه لایب‌نیتس. پژوهش‌های فلسفی. سال ۵۱ شماره ۲۰۵: ۵۳-۲۳
- بروس، مایکل؛ باربن، استیون. (۱۳۹۷). فقط استدلال؛ مهم‌ترین ۱۰۰ استدلال فلسفه غرب. ترجمه میثم محمد امینی. تهران: فرهنگ نشر نو.
- پورروستایی، جواد. (۱۳۸۹). شرح و نقد روش انی ملاصدرا در اثبات نظام احسن. فصلنامه اندیشه نوین دینی، سال ۶، شماره ۲۲: ۱۳۷-۱۶۰
- دکارت، رنه. (۱۳۶۹). تأملات در فلسفه اولی، ترجمه احمد احمدی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صادق زاده قمصری، فاطمه. (۱۳۸۹). نظام احسن و مسئله شرور در فلسفه ابن سینا. دوفصلنامه حکمت سینوی شماره ۱: ۴۳-۲۱
- کاپلستون، فردریک. (۱۳۸۰). تاریخ فلسفه، جلد چهارم. ترجمه غلامرضا اعوانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لایب‌نیتس، گت. و. (۱۳۷۵). مونا دلوژی، مقدمه و شرح از بوترو و دیگران. ترجمه یحیی مهدوی. تهران: انتشارات خوارزمی.
- متقی، زهره؛ نجفی، محمد. (۱۳۸۹). پیامدهای تربیتی آموزش نظام احسن از دیدگاه اسلام. دوفصلنامه تربیت اسلامی. سال پنجم، شماره ۱۱: ۱۳۴-۱۱۱
- تراوری، عبدالله؛ دیوانی، امیر. (۱۳۹۴). جهان‌های ممکن و نظام احسن در اندیشه فخرالدین رازی. فصلنامه دانشگاه قم. سال ۱۷ شماره ۶۶: ۱۶۵-۱۴۹.
- خوشخو، صادق؛ سعیدی مهر، محمد. (۱۳۹۳). بازخوانی نظریه «نظام احسن» ملاصدرا در سایه تحلیل مبادی هستی‌شناسانه آن. دوفصلنامه پژوهش‌های هستی‌شناختی شماره ۵: ۶۷-۴۹.
- رامین، فرح. (۱۳۹۰). ارتباط و تمایز برهان نظم با برهان غایی و نظام احسن وجود. الهیات تطبیقی، سال دوم شماره ۵: ۱۰۸-۹۳
- شیروانی، علی. (۱۳۹۱). مباحثی در کلام جدید، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- یزدی، حسین؛ اترک، حسین. (۱۳۹۷). مسأله شر و فاعلیت خدا در جهان. تأملات فلسفی.

*philosophy guidebook to Leibniz and the Monadology*. Routledge

- Schierbaum, S. (2019). Freedom of Indifference: Its Metaphysical Credentials According to Crusius. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 12(3), 385-405.
- Skyrms, B. (1976). Possible worlds, physics and metaphysics. *Philosophical Studies*, 30(5), 323-332.
- Kraay, K. J. (2008). Creation, actualization and God's choice among possible worlds. *Philosophy Compass*, 3(4), 854-872. doi:10.1111/j.1747-9991.2008.00159.x
- Kohl, M. (2020). Kant's conception of freedom: A developmental and critical analysis. Henry E. Allison. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2020, xxiii+ 531 pp. ISBN: 978-1-107-14511-5 hb \$140.00. *European Journal of Philosophy*, 28(3).
- Sherry, Patrick. (2020). Theodicy-- Britannica Online Encyclopedia <https://www.britannica.com/topic/theodicy-theology>
- Swartz, N. & Bradley, R. (1979). *Possible Worlds: An Introduction to Logic and its Philosophy*.  
 سال هشتم . شماره ۲۱: ۱۶۹-۲۰۰.  
<https://doi.org/10.30470/phm.2019.34355>
- Adams, R. M. (1972). Must God create the best?. *The Philosophical Review*, 81(3), 317-332.
- Caro, H. D. (2020). *The Best of All Possible Worlds? Leibniz's Philosophical Optimism and Its Critics 1710-1755*. Brill.
- Chance, B. A. (2019). Kantian Non-Evidentialism and its German Antecedents: Crusius, Meier and Basedow. *Kantian Review*, 24(3), 359-384.
- Duignan, Brian. (2017). best of all possible worlds -- Britannica Online Encyclopedia <https://www.britannica.com/topic/best-of-all-possible-worlds>.
- Leibniz, Gottfried. (1991). *Discourse on Metaphysics and Other Essays*. Indianapolis: Daniel Garber and Roger Ariew. ISBN 0872201325.  
["Leibniz: The Best of All Possible Worlds"](https://www.britannica.com/topic/best-of-all-possible-worlds). Colin Temple. 2012-03-01. Archived from [the original](#) on 21 May 2016. Retrieved 2016-05-17
- Rutherford, D. (1998). *Leibniz and the rational order of nature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Savile, A. (2012). *Routledge*